

ՊՄԻ 63.3(2Հ) + 81.2Հ + 83.3 (2Հ)
Հ24

ՊՆ 908/941(479.25)+809.181.1+891.981.1

ԱՐՅԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

(հոդվածների ժողովածու)

3/2012

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

(сборник статей)

JOURNAL FOR ARMENIAN STUDIES

(collection of articles)

Տպագրվում է ԱրՊՀ գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Ստեփանակերտ
2012

Խմբագրական խորհուրդ

- Դադայան Ա. Վ. - Խմբագրական խորհրդի նախագահ, ԱրՊՀ ռեկտոր,
պ.գ.թ., պրոֆեսոր
- Բալայան Վ. Ռ. - գլխավոր խմբագիր, ԱրՊՀ պրոռեկտոր, պ.գ.թ., պրոֆեսոր
- Մաֆարյան Վ. Ա. - պատասխանատու քարտուղար, ԱրՊՀ պատմության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
- Մելքոնյան Ա. Ա. - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Վահանիսյան Լ. Շ. - ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Պետրոսյան Ն. Լ. - ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.դ.
- Մուսայելյան Ն. Գ. - ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, բ.գ.դ.,
պրոֆեսոր
- Մարգարյան Ա. Յ. - ԼՂՀ կրթության և գիտության փոխնախարար, բ.գ.թ.,
դոցենտ
- Կարապետյան Ա. - ՀՃՈԻԿ կազմակերպության տնօրեն

ԽԱԼՅՈՒԲՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ*

Հովհաննես Խորիկյան

Պատմական գիտությունների բեկնածու
ԳԳ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

Խալյուբների տեղադրության վերաբերյալ հին աղբյուրների տեղեկություններն աչքի են ընկնում հակասականությամբ և խառնաշփոթությամբ. ինչը մասնագիտական գրականության մեջ հանգեցրել է տեղագրական բնույթի տարաբնույթ ենթադրությունների առաջաջանմանը: Այսպես, մի քանի աղբյուրներում խալյուբները հիշատակվում են տիբարեներից արևմուտք¹, այն դեպքում, երբ ականատես պատմիչ Քսենոփոնը խալյուբներին հիշատակում է որպես մոսսինոյկներին ենթակա ցեղ, որը փոքրաթիվ էր և, ի տարբերություն մյուս կամ արևելյան խալյուբների, զբաղվում էր երկաթագործությամբ և նրանց արտադրանքը վաճառվում էր մոսսինոյկների միջոցով: Խալյուբներից անմիջապես արևմուտք հեղինակները մտնում են տիբարեների երկիրը²:

Հերոդոտոսը տիբարեներից առաջ հիշատակում է մոսքերին, որոնք մտնում էին XIX սատրապության մեջ³: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ հույն պատմիչներից միայն Քսենոփոնն է խալյուբներին տեղադրում ճորոխից արևելք՝ հայերի հյուսիսային սահմանակցությամբ⁴: Երկու հեղինակներ խալյուբներին տեղադրում են Հալիս գետից արևմուտք: Առաջինը Հերոդոտոսն է, որը խալյուբներին հիշատակում է Կրեսոսին ենթակա ժողովուրդների շարքում, որոնք ապրել են Հալիսից արևմուտք⁵: Հարկ է նշել, որ այս հիշատակությունը ուսումնասիրողները դիտել են որպես ուշ շրջանի ընդմիջարկություն⁶, չնայած, մեր կարծիքով,

* Հոդվածը ընդունվել է 20.12.12:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԳԳ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժինը:

¹ Латышев В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (այսուհետև ИДПСК), «Вестник древней истории» (այսուհետև ВДИ), 1947, № 3, с. 280-281, 288, 290; 1949, № 2, с. 287. Տիբարեների, մակրոնների, մոսսինոյկների մասին մանրամասն տես Խորիկյան Հ., Արեւելյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 2, էջ 114-116:

² Քսենոփոն, Անաբասիս (այսուհետև Անաբասիս), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 121:

³ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (այսուհետև Հերոդոտոս), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, III, 94; Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), v. II-III, Cambridge, Mass.-London, 1957 (Loeb Classical Library), III, 94, p. 122-123.

⁴ Անաբասիս, էջ 103:

⁵ Հերոդոտոս, I, 28:

⁶ Максимова М., Античные города юго-восточного Причерноморья, М.-Л., 1956, с. 28. Ն. Լոմոնոսի հրատարակում է խալյուբների տեղադրությունը Հալյուսից արևմուտք կամ էլ գետի արևելյան ափին (տես Լոմոնոսի, К истории Понтийского царства, ч. I, Тбилиси, 1979, с. 123, 126, 135):

խալյուրների անվան տակ հասկացվել են մետաղագործությամբ զբաղվող ցեղեր: Երկրորդ հեղինակը Կլավդիոս կայսեր ժամանակակից Պոնպոնիոս Մելասն է, համաձայն որի, խալյուրներին են պատկանել Ամիսոս և Սինոպ քաղաքները, իսկ գետերից՝ Հալիսը և Թերմոդոնտը: Որ Մելասն այդ խալյուրների տակ փորձում է ընկալել հին աղբյուրների խալյուրներին, երևում է այն իրողությունից, որ նրա հաղորդմամբ խալյուրներն ապրել են տիբարենների հարևանությամբ¹:

Անտիկ աղբյուրների մեծամասնությունը խալյուրներին տեղադրում է մերձսևծովյան շրջանում, մասնավորապես Թերմոդոնտի և Կեռասունտի միջև ընկած տարածքում: Քսենոփոնը տիբարեններից արևմուտք չի հիշատակում խալյուրներին, քանի որ Կոտյուորայից հելլենները շարժվում են արդեն ծովով: Որոշ աղբյուրներում խալյուրները տեղադրվում են Հայաստանի հարևանությամբ, ընդ որում, միաժամանակ ընդունվում է մերձսևծովյան խալյուրների գոյությունը: Հեկատեոս Միլետացին նրանց տեղադրում էր հայերից հյուսիս, որը համընկնում է Քսենոփոնի տեղեկությանը, ըստ որի՝ Հարպասոս գետից արևելք խալյուրները եղել են հայերի հարևանները²: Ստեփանոս Բյուզանդացու կարծիքով, Հեկատեոսը նույնպես նկատի է ունեցել պոնտական խալյուրներին, որոնց, հների վրա հենվելով, հեղինակը տեղադրում է Սև ծովի մոտ, Թերմոդոնտ գետի շրջանում³, ընդ որում պոնտական խալյուրներին (Χάλυβες) նա հակադրում է Հայաստանին հարևան խալյուրներին (Χάλυβοι): Պետք է նշել, որ Հեկատեոսը նկատի է ունեցել արևելյան խալյուրներին: Հույների համար խալյուրները հանդիսացել են երկաթը հայտնագործող ժողովուրդ և երբեմն համարվել են Սկյութիայի ժողովուրդ, որն իր անունը ստացել է Արեսի որդի խալյուրից⁴:

Խալյուրների վերաբերյալ տեղեկությունները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ հունա-լատինական հեղինակներն այդ անվանումը ցեղանուն չէին դիտում, այլ զբաղմունք: Կալիմաքոսից սկսած շատ հեղինակներ ընդհանրական անեծք են հղում երկաթը հայտնագործած խալյուրներին, որոնք չարի ստեղծագործությունը հանել էին գետնի տակից⁵: Ռ. Շմիդտը գրում է. «Խալյուրների տեղադրությունն անտիկ ավանդույթում անկայուն է. նրանք տեղադրվում են կամ Պոնտոսի հարավային ծովափում կամ Փոքր Ասիայում, կամ էլ Կովկասում և Հայաստանում: Այս էթնանունը, ըստ

¹ ИДПСК, - "ВДИ", 1949, № 1, с. 273.

² Աղբ.-"ВДИ", 1947, № 1, с. 301. *Տե՛ս նաև Անարասիս, էջ 98, 103:*

³ ИДПСК, - "ВДИ", 1947, № 1, с. 301; 1948, № 3, с. 329. *Максимова М., Узл. азбу., էջ 29:*

⁴ ИДПСК, - "ВДИ", 1947, № 1, с. 305; 1947, № 3, с. 269, 287-288.

⁵ Աղբ.-"ВДИ", 1947, № 3, с. 263.

երևութին, դառնում է հասարակ, լայնորեն տարածվում և հատկացվում է այն ժողովուրդներին, որոնք առավելապես զբաղվում են մետաղագործությամբ»։ Շարունակելով միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ «խալյուրների մասին տեղեկություններն այնքան խայտաբղետ են, որ դա կամ առասպելներում հանդես եկող լեգենդար ցեղ է, կամ էլ արդեն լրիվ իրական ժողովուրդ... Հավանաբար այս հանգամանքը մի կողմից ցույց է տալիս նրանց մեծ վաղեմությունը, մյուս կողմից՝ նրանց երկարատև բնակությունը միննույն տեղում»¹։ Ինչպես տեսնում ենք, Ռ. Շմիդտը վերջնական եզրակացություն ընդունելու հարցում տատանվում է՝ երկմտելով խալյուրներ ցեղի իրական գոյության մեջ։

Մ. Մաքսիմովան մերձսևծովյան խալյուրներին անվանում է հարավարևելյան Մերձսևծովի բնիկ ժողովուրդ և հավանական համարում, որ մոսսիմոյկները եղել են հարավից եկած ցեղերից մեկը, որոնք էլ ենթարկել և մասամբ ոչնչացրել են խալյուրներին։ Ինչ վերաբերում է լեռնային խալյուրներին, ապա Մ. Մաքսիմովան ենթադրում է, որ նրանք սկզբնապես մերձսևծովյան խալյուրների հետ կազմել են մեկ ամբողջություն և հարավից շարժվող ցեղերի ճնշման տակ անջատվել նրանցից։ Հայտնվելով լեռնային շրջանի նոր պայմաններում՝ նրանք փոխում են և իրենց տնտեսական կացութաձևը, ու մերձպոնտական մետաղագործների համբավը մնում է իրենց մերձսևծովյան համացեղակիցներին²։ Մ. Մաքսիմովայի համար խալյուրները իրական ցեղ են, որը հայտնի է եղել իր զբաղմունքի՝ մետաղամշակության շնորհիվ։

Դեռևս XIX դարում Կ. Մյուլլերը կարծիք է հայտնել, որ հույները խալյուրների անվան տակ նկատի են ունեցել ոչ թե որոշակի ցեղ, այլ Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում ապրող բոլոր այն ցեղերին, որոնք զբաղվել են երկաթի արդյունահանությամբ և մշակմամբ³։

Ուսումնասիրողներից Գ. Մելիքիշվիլին ժամանակին այն միտքն է հայտնել, որ չնայած անտիկ շրջանում լայն տարածված էր Եվքսինյան Պոնտոսի շրջանում ապրող խալյուրների մասին ավանդությունը, ըստ որի՝ նրանք հայտնագործել էին երկաթը և հնուտ մետաղագործներ էին, լուրջ կասկածներ է հարուցում այդ անունը կրող ցեղի գոյությունը։ Շարունակելով իր միտքը՝ նա գտնում է, որ «խալյուր» անվանման հետքեր հետագայում այլևս չեն նկատվում, այն դեպքում, երբ «խալդայ» և «խալդ» անվանումը նշված տարածքում երկար ժամանակ պահպանվում է։ Առանց Ն. Ադոնցի անունը հիշելու, նա կրկին առաջ է քաշում «խալ-

¹ Максимова М., *Նշվ. աշխ.*, էջ 27:

² ԱՈՊ, էջ 26, 31:

³ ԱՈՊ, էջ 27:

յուր»-ի և «խալդայ»-ի նույնության խնդիրը՝ գտնելով, որ «խալյուր»-ը առաջացել է «խալդ»-ից արևմտավրացական –ip-(–ib) հոգնակիակերտ վերջածանցի հավելումով (*hal-d-ib>halib*)¹: Սակայն խալյուրը և խալդայը ծագումնաբանորեն բացարձակապես տարբերվում են իրարից, քանի որ առաջինը անվանում է, իսկ երկրորդը՝ սակ-սկյութների էթնիկական անունը:

Խալյուրների մասին տարակարծություններն առկա են եղել դեռևս անտիկ ժամանակներում: Այսպես, Ստրաբոնը փորձում է ալիզոններին նույնացնել հին խալյուրների հետ, որոնք նրա ժամանակներում խալդայներ էին և հակված է Յոնեբոսի «ալյուր»-ը սրբագրել «խալյուր»-ի²: Ն. Ադոնցը համամիտ է մեծ աշխարհագետին Chal-ybes-ի և Chal-daei-ի նույնացման խնդրում, գտնելով, որ Chal-di-ն, հավանորեն, հայ խալիբների անվանումն է: Ն. Ադոնցը քիչ հավանական է գտնում ալյուրների ու խալյուրների նույնացումը, քանի որ ալյուրները արծաթ էին մշակում, իսկ խալյուրների հանքերը երկաթ էին պարունակում, իսկ ալիզոններին խալիբների հետ համեմատելը համարում է սոսկ անհիմն ենթադրություն՝ հարց տալով, թե «Hali-zoni և Alibi-ն *ali – ibi-ից արդյոք չե՞ն նշանակում այն ժողովուրդը, որ զբաղվում էր աղահանքերի մշակությամբ Halis գետի վրա և նրան հարևան խալիբների հետ շփոթելը տեղի չի՞ ունեցել արդյոք նրանց լեռնաարդյունաբերական նույն բնույթը կրող զբաղմունքի հետևանքով: Այդ դեպքում դասական Alyb-ին կհամապատասխաներ հայկական Աղին- Aliun, *alibn-ին և թերևս an-aliba-ին»³:

Խոսելով խալյուրների մասին՝ անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ հալիզոններին: Ստրաբոնը Յալիս գետի անունը բխեցնում է աղահանքերից, որոնք գտնվում էին նրա հոսանքի մոտ⁴: Համաձայն Յոնեբոսի՝ հալիզոնները Յալիսի հովտում ապրող ցեղ էին, որոնք իրենց անունը տվել էին գետին: Յալիս գետի անունը կապվում է «աղ» բառի հետ⁵, և դա բացառված չէ, քանի որ գետի ջուրը աղի է: Այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ հալիզոններ ցեղն է իր անունը ստացել գետից և ոչ թե հակառակը: Յալիս գետը խեթական աղբյուրներում կոչվում է Մարասանտիա, կա նաև համանուն քաղաք և շրջան: Խեթերի մոտ նման քաղաքները և շրջանները սովորաբար գետեղված են համանուն գետերի վերին հոսանքում: Ընդ

¹ Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 71. *Խալդայների նույնացումը ուրարտացիների հետ պետք է անընդունելի համարել (տե՛ս Плиотровский Б., Ванское царство, Москва, 1959, с. 117-121; Он же: История и культура Урарту, Ереван, 1944, с. 326-332):*

² Страбон, География в 17 книгах (այսուհետև՝ Страбон), перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, Ленинград, 1964, XII, III, 19-20.

³ Ադոնց Ն., Չայաստանը Յոնեբոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 72-73:

⁴ Страбон, XII, III, 12.

⁵ Ջահուկյան Գ., Չայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 146:

որում, Մարասանտիա գետը գլխավորապես ձևավորվում է ներկայիս Սվազի (Սեբաստիա) մոտ¹: Հալիսի հետ նույնացվող Մարասանտիան մեկնաբանվում է որպես «կարմիր գետ», և նրա անունը կապվում լուվ. mar(r)u-(ya)՝ «կարմիր» բառի հետ²: Այս գետը երկաթահանքով և կարմիր հողով հարուստ լեռներից բխելու պատճառով ունի կարմիր, պղտոր ջուր: Հետագայում թուրքերը, նկատի ունենալով նրա ջրի կարմրավուն երանգը, Հալիսը անվանել են Ղըզըլ Ըրմակ: Հետևաբար Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե Հալիս գետը ունի լազական և վրացական ծագում՝ «գետ», «ջուր» իմաստով³, սխալ է: Ինչպես տեսանք, ավելի հավանական է, որ գետը երկու դեպքում էլ կան «աղի», կան «կարմիր», անունը ստացել է սեփական յուրահատկության շնորհիվ: Մեր կարծիքով, ալիզոնը Հալիսի վերին հոսանքի բնակիչների անվանումն է, որն առաջացել է կան գետանունից («աղի», «կարմիր»), կան էլ զբաղմունքից (աղագործներ): Ս. Երեմյանը ալիզոններին տեղադրում է Հալիսի վերին հոսանքում՝ Սեբաստիայի շրջանում⁴: Ընդհանրապես, Հալիսի վերին հոսանքի շրջանը հարուստ է աղահանքերով, պղնձահանքերով, երկաթահանքերով և այլ օգտակար հանածոներով: Հերոդոտոսի մոտ ալազոնները սկյութական ժողովուրդ են Դնեպրի ստորին հոսանքի ավազանի շրջանում⁵, և ըստ էության, հետաքրքիր է Պատմահոր այն տեղեկությունը, թե Հյուսպանիս (Հարավային Բուզը-Խ. Հ.) գետի վտակներից մեկի ջուրը խիստ դառնաղի է և գտնվում է երկրագործ սկյութների և ալազոնների սահմանի վրա: Մեր կարծիքով, տվյալ դեպքում ևս, չնայած ալիզոններ-ալազոնների տարբեր աշխարհագրական տեղորոշմանը, նրանց անվանումը կարելի է կապել «աղ» բառի հետ: Ս. Երեմյանի կարծիքով, ալիզոնների Ալսօյ քաղաքը կարող է տեղադրվել Նիկոպոլիսի և Զիմարայի միջև⁶, այսինքն՝ Հալիսի ակունքների շրջանում: Այլուքների անունը կարելի է, ամենայն հավանականությամբ, կապել Ադյուն գավառի հետ, որը հարուստ էր աղահանքերով, և Հոմերոսի հալիզոնների քաղաք Այլուքեն նույնացնել աղի արդյունահանությամբ զբաղվողների բնակավայրի՝ Աղիալանի հետ, որից էլ, ըստ Բ. Հարությունյանի, պետք է առաջանար Աղինը⁷: Վերջինիս արևմուտքից հարում էր Հալիսի ակունքների շրջանը: Իսկ նման տեղադրու-

¹ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 23.
² Ջահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 327, ծանոթ. 15: նույնի՝ Հայաստանի լեզվի հիմնաստույիական ժազման վարկածը, «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1976, թիվ 1, էջ 94, ծանոթ. 18:
³ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 73:
⁴ «Атлас Армянской ССР», Ереван-Москва, 1961, с. 102. «Государство Урарту и сопредельные страны в VIII-VII вв. до н. э.», карта.
⁵ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 119.
⁶ Հարությունյան Բ., Սեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-«Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001, էջ 105: Այլուքների՝ Ադյունի հետ նույնացնում է նաև Ս. Պետրոսյանը և Աղինը կապում «առյուծ» բառի հետ.
⁷ Ն.-Ն. «Ես - «առյուծ» արձատից (տես Պետրոսյան Ս., Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները, «ՊԲՀ», 2004, թիվ 1, էջ 160-174):

թյան դեպքում անժխտելի է, որ, ըստ Հերոդոտոսի, Հալիսի վերին հոսանքի շրջանը գտնվել է Հայաստանում, ուրեմն ալիզոնները, որոնք Հալիսի վերին հոսանքի բնակիչներն են, մտել են XIII սատրապության մեջ և մ. թ. ա. V դարում արդեն կարող էին ներգրավված լինել հայագոյացման ոլորտը և աղբյուրներում արտացոլվել են Հալիս գետանվան ներքո: Հետևաբար խալկոբների նույնացումն ալիզոններին անհիմն է, քանի որ երկուսն էլ ծագումնաբանորեն ունեն տարբեր արմատներ, և միաժամանակ ծագումնաբանորեն լիովին տարբերվում են խալդայներից: Բ. Հարությունյանի կարծիքով, խալդայ կամ խալտայ անունը հայկական ծագում ունի և կապված է «խաղտ» հասկացության հետ, որ նշանակում է «կոշտ, կոպիտ»: Դրանից են կազմված խաղտալեզու, խաղտալուր, խաղտախուղտ բառերը, որոնք բոլորն էլ նշանակում են «թանձրախոս, կոշտ ու կոպիտ բարբառով խօսող»¹: Ըստ հեղինակի, «խալդայ» նշանակել է թանձրախոս և կոպտախոս մարդ և հավաքական հասկացություն է: Հեղինակի ենթադրությամբ, խալդայների անվան տակ ամենից առաջ հասկացվում էին սկյութեն կոչված ցեղերը, որոնք չի բացառվում, որ իրականում սկյութական ցեղեր էին, որոնք Այսրկովկաս էին մուտք գործել կիմմերական և սկյութական ներխուժումների շրջանում: Սակայն շատ հնարավոր է, որ սկյութեն անվանումն էլ ընդհանրական էր, ուստի հեսպերիտ կոչված ցեղը (ըստ հեղինակի, ասպեյրների անունը այդպես էր արտացոլվել հույների մոտ, իսկ հեսպերուհիները հունական դիցաբանության մեջ նիմփաներ էին, որոնք ծայր արևմուտքում պահպանում էին ոսկե խնձորները), որը ոչ մի դեպքում չի կարող նույնանալ ասպեյրների հետ, պարզապես դրանցից մեկն էր և թողել է իր հետքը Սպեր գավառանվան մեջ²:

Սկյութենները, մեր կարծիքով, նույն խալդայներն են ընդհանրական ընկալմամբ: Տարբերությունն այն է, որ եթե խալդայների անունը հույներն իմացան հայերից և ընդունեցին որպես որոշակի ցեղի անուն, ապա սկյութենների անունը, որոնք հայերի համար նույն խալդայներն էին, հույներն արդեն ընդունեցին որպես հենց կոնկրետ ցեղի ինքնանուն, որի մասին հունական աշխարհն ուներ որոշակի պատկերացում: Հույները, խալկոբ-խալդայների երկրից դուրս գալով, կրկին մտել էին Հայաստան և այդ մասին չեն իմացել: Խալդայների մի մասը, որ սկյութեններն էին, մտել են Հայաստանի մեջ, ընդ որում, խոսքը, հավանաբար, Գյումնիասի սկյութենների մասին է: Պատահական չէ, որ «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկություններում հստակ երևում է, որ խալդայներն այսպես թե այնպես կապ-

¹ Աճառյան Դր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973, էջ 323:

² Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95-97:

ված էին հայերի հետ, և երկու ժողովուրդների դաշինքը պահպանվում էր, ըստ Քսենոփոնի, նաև իր ժամանակներում: Համենայն դեպս, «Անաբասիս»-ի վերջում մակրոնների և խալյուրների միջև հիշատակվող խալդայները ինքնավար էին: Դատելով շարադրանքից՝ այստեղ պարզորոշ կերպով սկյութները կոչված են խալդայներ: Որ Հարպասոսն անցնելուց հետո հույները կրկին մտել էին Հայաստան, կարող է վկայել «Կյուրոպեդիա»-ի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունը: Խալդայներին, որոնք եկել էին հաշտություն կնքելու, Կյուրոսը հարցնում է. «Արդյոք չէ՞իք ցանկալի, որ դուք ևս վճարեիք նույնը, ինչ որ մյուս Արմենները (ընդգծումը մերն է-Խ.Հ.), և թույլտվություն ստանալիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենալիք»¹: Սույն տեղեկությունում ակնհայտորեն խալդայները, որոնք բռնել էին հայացման ուղին, համարված են ուղղակիորեն Հայաստանի բնակիչներ, հայաստանցիներ և խալդայները, ըստ «Անաբասիս»-ի, անկախացել էին մ. թ. ա. V դարի վերջերին, որոնք մինչ այդ մտնում էին XIII սատրապության մեջ:

Մ. թ. V դարի առաջին կեսին, երբ հայերեն էր թարգմանվում Սակաբայեցիների Երկրորդ գիրքը, 4-րդ գլխի 47-րդ տան՝ *εἰ χαί ξέπὶ Σχυρῶν ἔλεγον ἄπλησθησαν ἀχατάγνωστοι* արտահայտությունը հայերը թարգմանել են այսպես. «Թէպէտ առաջի խաղտեաց դատ վարէին, իրաւ գտանէին»²: Ն. Արոնցը և Ս. Երեմյանը սկյութների անվան տակ փորձում են տեսնել որոշակի ցեղ, որը տարբեր է խալդայ-խալյուրներից: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ հայերեն թարգմանության մեջ խաղտիքը հին հունարեն տեքստի Σχυρῶν-ի փոխարեն օգտագործված է էթնիկական համարժեքության ամենալայն և կոնկրետ նշանակությամբ, և ոչ մի հիմք չկա այստեղ տեսնել Քսենոփոնի սկյութներին, որոնք, լինելով նույն սակսկյութները, հայերի համար խալդայներ են կոչվել, և այն ինչ-որ հայերի համար խալդայներ են եղել, հույների համար էլ սկյութներ են եղել: Ուստի խալդայների համադրումը սկյութներ կոչվող որոշակի ցեղի հետ անընդունելի է: Սկյութները ևս խալդայներ էին հայերի համար, սակայն հետաքրքիր է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ հայկական աղբյուրները միայն ճորոխի վերին, և միջին հոսանքի շրջանում հաստատված սակ-սկյութներին են անվանում խալդայներ, չնայած

¹ Քսենոփոն, *Կյուրոպեդիա*, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, էջ 112; Xenophon, *Cyropaedia* (with an English translation by Walter Miller), v. I, Cambridge, Mass.-London, 1960, Loeb Classical Library, p. 258-259.

² Արոնց Ն., *Հայաստանի պատմություն*, Երևան, 1972, էջ 305: Տե՛ս նաև Երեմյան Ս., *Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ.* «ՊԲՀ», 1968, թիվ 2, էջ 96:

նրանք հաստատվել էին նաև Հայաստանի այլ շրջաններում, օրինակ Շակաշենում: Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ սկյութնական ցեղերը հավաքական առումով կոչվել են խալդայներ կամ, դատելով հայկական աղբյուրներից, խալտայներ¹: Սկյութների անունից էլ պետք է ծագեր Սկյութիսես լեռնաշղթայի անունը, որ Պոնտական լեռնահամակարգի ճյուղավորումներից մեկն է²: Արիստոտելի աշակերտներից Դիկեարքոս Մեսսենացին գրում է, որ Կողքիսի մոտ ապրող խալդերին ոմանք անվանում են խալդայներ եռավանկով³, այսինքն՝ սկյութական ցեղերը հավաքական առումով կոչվում են խալդայներ: Դիոդորոս Սիկիլիացին նույնպես արևելյան խալտայների փոխարեն հիշատակում է խալդայներին⁴, ցույց տալով, որ Կատարգա-Կղարջքի տարածքում սկյութական տարրը բավականաչափ մեծ թիվ է կազմել, որոնց շրջանում միևնույն ժամանակ տարածված է եղել մետաղագործությունը:

Ի. Դյակոնովը ժամանակին կարծիք է հայտնել, թե Արծկեի (Աղըլջևագի) արձանագրության մեջ հիշատակված խալիտու երկիրը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների խաղտիքին⁵: Վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ խաղտիքի բնակչությունը հնդեվրոպական-իրանական է և ոչ թե քարթվելախոս⁶: Օրինակ, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ եգերացիք Պոնտոսի ծովը կոչում են Ակամսիս, իսկ խաղտերը՝ Կակամար⁷: Մենք կիսում ենք Ս. Պետրոսյանի կարծիքը, ըստ որի՝ ծովանունը բաղկացած է կակա (հմմտ. հուն. կակոս «վատ», «կատաղի», «սարսափելի») և մար (հմմտ. լատ. mare «ծով») բաղադրիչներից⁸: Համեմատության համար նշենք, որ հայ իրականության մեջ Աղթամար նշանակել է Աղի ծով:

Ավելի ուշ խալտայների՝ որպես մետաղագործների զբաղմունքը հատկացվում է նաև հայերի մի մասին: Պլինիոս Ավագը գրում է. «... այնուհետև Փառնակիայից 100 մղոն հեռավորության վրա՝ հսկայական

¹ Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95:

² Меликшвили Г. А., *История...*, с. 81. Հմմտ. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 304:

³ ИДПСК.-“ВДИ”, 1947, № 3, с. 254.

⁴ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Հին հունական աղբյուրներ», Բ, Դիոդորոս Սիկիլիացի, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 67:

⁵ Дьяконов И., *Заметки по урартской эпиграфике*, «Эпиграфика Востока», VI, 1952, с. 111-112: Он же: *Предыстория армянского народа*, с. 170-171; Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 102: Գ. Սելիքիշվիլին «խալիտուն» նույնացնում է ասորեստանյան արձանագրությունների «Թարալ»-ին և տեղադրում այն հայկական շրջաններից արևմուտք, սակայն այս նույնացնումը խիստ կասկածելի է (Меликшвили Г. А., նշվ. աշխ., էջ 76-77):

⁶ Меликшвили Г. А., *Наири-Урарту*, Тбилиси, 1954, с. 411.

⁷ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

⁸ Петросян С., *Древнейшие названия Черного моря, озера Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян*, -ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, թիվ 4, էջ 53-64:

լեռներով շրջապատված ազատ քաղաք Տրապեզունտը, որից հետո գալիս է արմենոխալյուրներ ցեղը, իսկ 30 մղոն այն կողմ՝ Մեծ Հայքը»¹: Արմենոխալյուրներին Պլինիոսը հիշատակում է նաև մեկ այլ հատվածում. «Թասիեի և Թրիարիեի տարածքները հասնում են մինչև Պարիսիեդրյան լեռները, որոնցից այն կողմ գտնվում է Կողքիսի անապատը: Նրա կողքին՝ կերավնացիների ուղղությամբ, բնակվում են արմենոխալյուրները, և մոսքերի տարածքն է՝ մինչև Կյուրոսի վտակ Հիբերոսը. նրանցից ներքև սակասաններն են, այնուհետև՝ մակերոնները և Աբսարոս գետը»²: Ըստ Բ. Հարությունյանի, Պլինիոսի առաջին հիշատակության մեջ արմենոխալյուրները համապատասխանում են սկյութեն-խալդայներին, որոնք բնակվել են Ծանախոձոր գետի վերին հոսանքի շրջանում և ներառվեցին հայագոյացման ուղիորդ: Իսկ երկրորդ հիշատակության արմենոխալյուրները տեղադրվում են այն խալյուրների տարածքում, որոնց «Անաբասիս»-ը տեղորոշում է տաոխների հարևանությամբ³: Դժվար չէ նկատել, որ որ ինչպես Ստրաբոնի, այնպես էլ Պլինիոսի մոտ, խալյուրը և խալդայը համարժեք են, քանի որ վերջիններիս շրջանում ևս զբաղվել են մետաղագործությամբ, երբ ավելի վաղ ժամանակների աղբյուրների վերլուծությունը ցույց էր տալիս նրանց հստակ տարբերակումը: Ընդ որում, Պլինիոսի առաջին վկայությունից պարզորոշ նկատվում է, որ այդ արմենոխալյուրները մ. թ. I դարի արշալույսին չէին մտնում Մեծ Հայքի մեջ, որոնք մինչ այդ Փոքր Հայքի անբաժանելի մասն էին կազմում:

Ստրաբոնի ժամանակներում խալդայ հայկական անվանումը աստիճանաբար ներթափանցել էր Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերը, տարածվել հույների շրջանում, որը և պատճառ էր դարձել, որ Ստրաբոնը խալյուրներին նույնացնի խալդայների հետ⁴: Խալդայ հավաքական անունով ցեղերը, որոնք հնդեվրոպական էին, մեծ մասամբ հայացան (XIII սատրապության տարածքում գտնված մասը-Խ. Հ.), իսկ Կղարջքի շրջանում՝ վրացացան: Դրա հետևանքով խաղտիք կամ խալդայների երկիր հասկացությունն աստիճանաբար տարածվեց հայերից հյուսիս-արևմուտք բնակվող մերձսևծովյան ցեղերի վրա, այսինքն՝ Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերի տեղաբնիկների վրա, որոնք զբաղեցնում

¹ ИДПСК, - "ВДИ", 1949, № 2, с. 288. *Strabo's Natural History, vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, VI, III, 11-12.*

² ИДПСК, - "ВДИ", 1949, № 2, с. 298. *Strabo's Natural History, VI, XI, 29.*

³ Հարությունյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 97-98: Ըստ Ս. Սուրալյովի, արմենոխալյուրները տեղադրվում են Լյուկոս գետի վերին հոսանքի տարածքում՝ Կիրեսոն լեռնաշղթայի հարավային կողմից, Փոքր Հայքի սահմանի մոտ (տե՛ս Муравьев С., *Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа*, - "ВДИ", 1988, № 1, с. 160-161):

⁴ Հարությունյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 104:

էին Տրապիզոնից մինչև ճորոխ գետն ընկած տարածքները¹: Խաղտիք է համարվել նաև Արսեսա-Արսիքը, որտեղ հաստատվել էին «աս» կոչված սկյութական ցեղերը, և ավելի ուշ Խաղտիք է անվանվում ճան-մակրոնների երկիրը²: Խաղտիքի առավել լայն տարածական ընդգրկումը առավել ուշ շրջանի աղբյուրներում պայմանավորված է բյուզանդական Խաղտիք վարչական միավորի (սկզբում՝ տուրմա, իսկ այնուհետև՝ բանակաթեմ) հանդես գալով, որի մեջ ներառվում է նաև ճորոխի ավազանը³: Կատարված քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ Խաղտիքը, որը ճորոխի ավազանն է, ավելի ուշ ժամանակներում հարավից պետք է տարածվեր հյուսիս, և որ աղբյուրներում խալդայները համարվել են էթնանուն, իսկ խալուբները՝ զբաղմունք: Դատելով Կարինի և Դերջանի սահմանագլխին գտնված Խաղտոյառիճ գյուղի անունից՝ խալդայները շարժվել են նաև դեպի հարավ և հաստատվել էթնիկ այլ միջավայրում: Թերևս ուրարտական արձանագրությունների խալդիիրիուլխի տեղանունը կարելի է կապել խալդայ էթնանվան հետ և աշխարհագրորեն նույնացնել Խաղտոյառիճին: Խալդիիրիուլխին չի կարող նույնացվել Չալդրանի Չլդրլճի ավաններ՝ շրջանի հետ, քանի որ տվյալ տարածքը գտնվել է էթիունի երկրի կազմում⁴: Մեր կարծիքով, տեղանվան մեջ –ուլխի–ն հայկական «աղխ»–ն է, և հետագայում տեղանունը պետք է ստանար –առիճ (առիճ, առիճ) «գյուղ, շեն» իմաստը:

¹ Աճր, էջ 101:

² Աճր, էջ 99, 109-111:

³ Աճր, էջ 111: Վ. Իվանովը երկաթի կամ պողպատի հունական ձևը *χάλυξ* (նաև խալուբների անունը) բխեցնում է խաթերեն *ḫaralki-*ից (տե՛ս Иванов В., Проблемы истории металлов на Древнем Востоке в свете данных лингвистики, «ՊՐՀ», 1976, թիվ 4, էջ 82-83: Հմմտ. նաև Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, с. 710, прим. 1): Խեթական արձանագրությունների խալիասուվա տեղանվան առաջին բաղադրիչը, ըստ Վ. Խաչատրյանի, հիշեցնում է ինչ-որ մասնագիտություն նշող խեթերեն *ḫaliri-* բառը, ինչպես նաև հին հունական *χάλυβος* «մետաղագործ» տերմինը, որը հին հեղինակների աշխատություններում հաճախ տրվել է Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերին (հմմտ. արմենոխալուբներ և խալուբներ): Դեղինակը միաժամանակ նշում է, որ խեթական աղբյուրներում *ḫaliri-* բառը հանդիպում է հաճախ որպես աշխարհագրական անվանում, ըստ էության, նույնպես Հայկական լեռնաշխարհի հետ կապված (Խալիպի (այս լեռնանունը մենք կհամեմատենք նմանատիպ կազմություն ունեցող հետևյալ լեռնանունների հետ. Երկաթախանք և Երկաթախատաց-Աղձնիք աշխարհում, Երկաթասար-Չանգեզուրի լեռնահամակարգում, Երկաթաղբյուր-Դարաբաղի բարձրավանդակում, Երկաթներ-Արձակ լճի արևմտյան կողմում և այլն), Խալիպուտա, Խալիպսիուրա): Դեղինակի քննությունը հիմք է տվել նրան ենթադրելու, որ Խալիպասուվան գտնվել է Ասուվա երկրում (ըստ հեղինակի՝ հետագա Երիվանք գավառն է), որտեղ գրավել են մետաղամշակութայնք, որն այն ժամանակներում կապված էր նաև մարտակառքերի արտադրության հետ (տե՛ս Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 127. Դմմտ. նաև Պետրոսյան Ս., Ասուվա երկիրը և զույգ առաջնորդների սոցիալական ինստիտուտը, «ՊԲՀ», 2002, թիվ 3, էջ 261-276; Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 334): Այսպիսի մոտեցման դեպքում անկասկած է, որ խալուբների անունը՝ որպես մետաղագործներ, հին հունարեն է ներթափանցել այլ լեզվից (խաթերենի՞ց) և ունեցել է այլ արմատներ:

⁴ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 124:

«Անաբասիս»-ում հիշատակված արևելյան խալկուրները էթնիկական առումով նույնանուն են մոսքերին, որոնք պատկանել են իրանական աշխարհին՝ զբաղեցնելով ճորոխ գետից մինչև Կուր ընկած հողերը¹: Մենք ընդունում ենք նման տեղադրությունը: Բ. Չարությունյանը Քսենոփոնի խալկուրներին տեղադրում է ճորոխից արևելք և տաոխներից հյուսիս ընկած շրջանում, որը նույնանուն է արևմտյան Գուգարքին կամ Կատարգա-Կղարջքին²: Եթե նկատի ունենանք, որ նրանց երկրից հույները հասել են Չարպասոս-ճորոխ գետին, ապա այդ տեղադրությունը միանգամայն ընդունելի է:

Քվինտոս Կուրտիոս Ռուփոսի մի հիշատակության մեջ ասվում է. «... Ձախից գտնվում են կերկետների, մոսսինների և խալկուրների երկրները, մյուս կողմից՝ լևկոսիրներին ու ամագոնուհիներին»³: Ելնելով հյուսիսից հարավ թվարկումից՝ մոսսինները նույն մոսքերն են: Եթե խալկուրները հիշատակվեին լևկոսիրների ու ամագոնուհիների հետ, ինչը, մեր կարծիքով, ըստ սկզբնաղբյուրների, ավելի ճիշտ է, ապա մոսսիններ-մոսքերը կտեղադրվեն կերկետներից հարավ, այնտեղ, ուր Ստրաբոնի «Մոսքերի երկիրն» է: Չակառակ դեպքում, խալկուրները, որ նույն մոսքերն են, պետք է տեղադրվեն ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում, այսինքն՝ Ռուփոսը միևնույն ցեղի երկու տարբեր անվանումները, մեկը որպես զբաղմունք, մյուսն էթնանուն, ընկալում է որպես երկու տարբեր ցեղերի անուններ, որն իրական չէ: Այս շփոթը, երբ միևնույն էթնոսը հիշատակվում է երկու տարբեր անուններով, առկա է նաև Ստրաբոնի մոտ: Ստրաբոնը հավաստում է, որ Արտաշես Ա և Ջարեհ թագավորները խալկուրներից ու մոսսինոյկներից գրավեցին Կարենիտիսը և Քսերքսենեն (իմա՝ Դերքսենեն-Դերջան)⁴: Ինչպես նկատում է Բ. Չարությունյանը, Ստրաբոնն՝ ազդվելով Քսենոփոնի վկայություններից, ինքն է խալդայների անունը փոխարինել խալկուրներով, իսկ այնուհետև, ելնելով այն իրողությունից, որ խալկուրներից արևելք գտնվում են մոսսինոյկները, որոնց ենթակայության տակ են խալկուրները, ավելացրել է մոսսինոյկների անունը, կամ էլ քսենոփոնյան խալկուրների հարևանությամբ բնակվել են մոսքերը, հանգամանք, որը հույն աշխարհագետի մոտ կարող էր ծնել խալկուր-մոսսինոյկ զուգորդությունը: Նման զուգորդությունը կարող է ծագել հեղինակի մոտ, սակայն Կարենիտիսի և Քսերքսենեն-Դերքսենեի գրավումը

¹ Չարությունյան Բ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 69, 78: Մոսքերի և ընդհանրապես XIX սատրապության տարբեր ցեղերի մասին տես Խորիկյան Գ., *Նշվ. աշխ.*, էջ 120-126:

² Չարությունյան Բ., *Մեծ Դայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն...*, էջ 95:

³ Անդ., «ВДИ», 1949, № 1, с. 288.

⁴ Ստրաբոն, *քաղեց և քարզմ.* Գ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 57:

խայլուքների և մոսքերի կողմից բացառվում է, որովհետև Արտաշես Ա-ն, Ստրաբոնի հավաստմամբ, Մոսքերի երկրի տարածքը գրավել էր իբերներից¹: Ինչպես կարելի է ենթադրել Ստրաբոնի տեղեկություններից, խոսքն Արտաշես Ա-ի կողմից կատարված վերանվաճման մասին է, քանի որ Չերոդոտոսի և Քսենոփոնի ժամանակներում Դերջանը և Կարինը մտել են XIII սատրապության մեջ: Չերոդոտոսը եփրատի ակունքները դնում էր Հայաստանում², իսկ համաձայն Քսենոփոնի, փասիանների, հեսպերիտների և տաոխների բնակության շրջանները համարվել են Հայաստան³: Ուրեմն, մոսքերը պատմական ինչ-որ ժամանակահատվածում, հավանաբար մ. թ. ա. III-II դարերում, ստեղծել էին սեփական պետական կազմավորումը, որը հարավային ուղղությամբ բավականին տարածվել էր:

Գայոս Պլինիոսի հիշատակած կեփալոտոմները⁴ ինչ-որ ցեղի մակդիրն է, որը բնակվել է Սև ծովի արևելյան ափին: Կեփալոտոմներ մակդիրը լիովին համապատասխանում է խայլուքներին, որոնց հունաց բյուրը հանդիպում է ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում և բնորոշում որպես գլուխ կտրողների:

Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ մարերը նույնանում են «Անաբասիս»-ի մոսսինոյկների ենթակայության տակ գտնվող խայլուքների հետ և մարը ցեղի պարսկական անվանաձևն է⁵: Սակայն այդ փոքրաթիվ խայլուքները չէին կարող ինքնուրույն ցեղ դիտվել և հանդես գալ կոլխերի հետ: Պարզապես մոսսինոյկների մի մասը զբաղվել է երկաթագործությամբ և այդ մասը հույների համար ընկալվել է որպես առանձին ցեղ, և վերջին հաշվով նկատենք, որ մոսսինոյկները ևս ցեղի բնորոշում է հույների կողմից տրված, և թե ինչ է եղել ցեղի իրական էթնանունը մեզ համար անհայտ է:

Այսպիսով, աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ հին հեղինակները խայլուքների անվան տակ նկատի են ունեցել մետաղագործությամբ զբաղվող տարբեր ցեղերի, ընդ որում արևելյան խայլուքները նույնացվել են մոսքերին, որոնք եղել են իրանական ցեղ և բնակվել են ճորոխի ստորին հոսանքից մինչև Կուր գետն ընկած հողերում:

¹ Հարությունյան Բ., *Աշխ.*, էջ 102-103:

² Չերոդոտոս, I, 180:

³ Անաբասիս, էջ 98:

⁴ ИДПСК, - "ВДИ", 1949, № 2, с. 291.

⁵ Հարությունյան Բ., *Աշխ.*, էջ 92:

К вопросу об идентификации и локализации халибов
Оганнес Хорикян
Резюме

Анализ источников показывает, что древние авторы под названием халибы имеют ввиду разные племена, занимающиеся металлообработкой. При этом, восточные халибы идентифицировались с мосхами, которые были иранским племенем и локализовались на землях в нижнем течении р. Чорох до р. Кура.

On the Issue of the Identification and Location of the Chalibyans
Hovhannes Khorikyan
Summary

The investigation of sources shows that the ancient authors accepted different tribes dealing with metallurgy under the name of Chalibyans. Therefore the Eastern Chalibyans are identified with the Moschians, being an Iranian tribe and living in the lands that stretch from the lower stream of the Çoroh River to the Cyrus River.